

З ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ШОВКІВНИЦТВА В УКРАЇНІ

В роботі відтворено картину становлення та розвитку вітчизняного шовківництва у контексті соціально-економічних, політичних та науково-організаційних чинників. Наведено комплексну оцінку внеску окремих учених та інституцій у виведення українських порід шовкопряда.

Сучасний процес культурного відродження України спонукає до неупередженого, об'єктивного аналізу її історичного поступу. На всіх його щаблях наша країна вирізнялася досить високим розвитком тваринницької галузі. Породи тварин, виведені українськими вченими, стали невід'ємною частиною нашої культури, свідченням високого наукового потенціалу, реальної можливості посісти гідне місце у сталому загальноєвропейському господарчому комплексі.

Однією із галузей тваринництва, що традиційно розвиваються в Україні, є шовківництво. На жаль, до цього часу історична реконструкція становлення та розвитку цієї галузі предметом окремого дослідження ще не була. Представляє інтерес робота В.О.Головка та інш., в якій досить детально висвітлено основні здобутки Української дослідної станції шовківництва та створеного на її базі Інституту шовківництва [1]. Проте авторами не ставилося за мету розкрити історичні передумови становлення даної галузі, охарактеризувати основні етапи та виділити чинники, які на шляху її розвитку виявилися вирішальними. З огляду на зазначене, саме ці проблеми порушуються у даній статті.

Перші спроби запровадження шовківничої справи на території України відносяться до часів Київської Русі. Постійні зносини з Візантією та Сходом зумовлювали необхідність пошиття одягу для князів та бояр із розкішних шовкових тканин, який став своєрідною візитною карткою для виходу країни на світовий ринок. Від цього часу культура шовковичного шовкопряда з кожним роком поступово набувала популярності. Завезення тутових саджанців та насіння, грени шовкопряда особливо посилилося за царювання Петра I. До речі, Київський та Лубенський шовковичні сади було заведено саме за його розпорядженням. Тутового шовкопряда у цей час також вигодували у Белівській фортеці (м.Красноград Харківської губернії).

Заохочувати розбудову нової галузі в Малоросії також взялася Катерина II. Зачинателі шовківничої справи отримували безкоштовно землю для закладення плантацій шовковиці та ряд додаткових пільг. У 1773 р. її високістю підписано наказ, згідно з яким с.Нова Водолага (Харківська губернія) зі слободами Мала Водолага та Караванська, разом з приписаними до неї хуторами, а також шовковичні насадження, закладені раніше у Краснограді, відводилися під виробництво шовку. Відповідно до положення, що прикладалося до цього наказу, кожна сім'я зобов'язувалася

Бородай Ірина Сергіївна - кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту розведення і генетики тварин Української академії аграрних наук

розводити тутові дерева. Принагідно відмітити, що у другій половині XVIII ст. в Києві було відкрито перший приватний шовковий завод, який належав купцю Смородинову.

У 1802 р. у Києві затверджується інспекція з шовківництва, яка упродовж 42 років свого існування доклала чимало зусиль до заведення нових тутових насаджень. Так виник сад у Липках площею 12 десятин, у Жуковцях та Черняхіві - відповідно 5 і 3 десятин та інші тутові насадження. Як свідчать документальні дані, впродовж 1806-1841 рр. в Україні вже було вироблено 155 пудів 24 фунти 55 золотників шовку-сирцю [2, с.5].

На цьому етапі роль підприємця належала державним інстанціям, які організовували виробництво, не зрідка за допомогою чужоземних фахівців, на базі праці "приписних", а згодом військовопоселенців. Пізніше виникає поміщицьке шовківництво, частка якого у загальному виробництві шовкової сировини стає домінуючою. Так, у 1827 р. всього під тутовими деревами було зайнято 166 десятин землі, із них 140 поміщицьких і лише 20 казенних. У Київській губернії великі плантації шовковиці утримували графи Понятовські, Ржевуцькі та Потоцькі. Водночас значного розвитку набуває шовківництво у вільних болгарських та німецьких колоніях. Один із найвідоміших його осередків сформувався у 1808 р. біля м.Тирасполь (болгарська колонія Паркани). На той час вона набула слави одного із найбільших продуцентів шовку-сирцю в країні [3, арк.24-25].

Перший етап на шляху становлення шовківничої справи закінчується практично його повним знищенням, головним чином, через невідповідність соціально-економічної кон'юнктури та епізоотію, що поширилася не лише у межах усієї колишньої Російської імперії, а й за кордоном.

Після селянської реформи 1861 р. роль організатора подальшої розбудови шовківничої галузі взяли на себе громадські організації (земства, сільськогосподарські та галузеві товариства). Об'єднання їхньої ініціативи з державною підтримкою забезпечило ряд позитивних зрушень. Розглянемо це на прикладі окремих товариств та комітетів всеросійського та районного значення. Зокрема, питання шовківництва посіли чільне місце у програмі діяльності Московського товариства сільського господарства. У 1847 р. у його складі було створено комітет шовківництва на чолі з С.О.Масловим, діяльність якого певною мірою поширювалася й на Україну. Комітет, передусім, опікувався відкриттям практичних шкіл шовківництва, організацією закупівлі та поширення серед населення посадкового та племінного матеріалу, реалізацією шовкової сировини. За документальними даними, у 1875 р. комітетом було виділено кошти М.Н.Адамовичу для відкриття практичної школи шовківництва біля м.Хороль (Полтавська губернія). Принагідно привести імена й інших українських ентузіастів та популяризаторів шовківничої справи цієї доби: П.С.Попов, К.М.Алексеев, А.Ф.Блюменталь (Херсонська губернія), Д.С.Білоус (Чернігівська губернія), Ф.В.Чижов (Київська губернія) та інш. [4, с.45-48].

Кінець XIX ст. позначився становленням ряду комітетів та товариств шовківництва на території України, що дало змогу більш цілеспрямовано впливати на становлення цієї галузі. Першим було організовано Південний комітет шовківництва, діяльність якого охоплювала Бессарабську, Катеринославську, Таврійську та Херсонську губернії і спрямовувалася на

виконання таких завдань: 1) проведення показових вигодівель гусені шовкопряда; 2) організацію закупівлі та збуту коконів, насіння і саджанців; 3) облаштування шовкомоталень; 4) відкриття шкіл та курсів шовківництва; 5) проведення публічних читань і бесід; 5) популяризацію окремих здобутків у розвитку галузі через друковані видання, виставки, бібліотеки та музеї.

За сприяння комітету шовківництва 25 червня 1897 р. проведено з'їзд шовківників південної Росії. З доповіддю *“Про потреби шовківництва у південно-західному краї та заходи його розвитку”* виступив В.А.Бертенсон, окресливши низку проблем, що постали на цьому шляху. Серед них на перше місце висувалася недостатня кількість посадкового та племінного матеріалу, неорганізованість збуту шовкової сировини тощо [2, с.15-16].

На забезпечення розвитку галузі шовківництва в південному регіоні також спрямовувалася діяльність комітету шовківництва Імператорського товариства сільського господарства південної Росії. У 1841 р. його дійсним членом М.А.Райком було розроблено програму заходів з підйому цієї галузі, яка була схвалена і асигнована Міністерством державних маєтностей. Для зростання культури ведення шовківництва та пошуку ринків збуту сировини іншого дійсного члена товариства В.Делла-Воса було відряджено до Франції. З метою популяризації знань товариством періодично видавалися праці з шовківництва, зокрема М.А.Райка *“Руководство к коконоводству”* (1845), К.Я.Дессмета *“Курс шелководства”*, Д.Струкова *“Наблюдения по шелководству”* (1857), А.Блюменталь *“О выводе шелковичных червей”* (1869), Г.Рейдеместера *“Краткое наставление о шелководстве”* (1870) та інш.

Не менш багатоплановою була діяльність відкритого в 1896 р. Київського товариства шовківництва на чолі з П.Костичевим, що охопила весь південно-західний край України. Серед його засновників були Ц.А.Абрамович, О.М.Бородін, М.В.Бобрецький, Г.І.Вишневський та інш. [5,с.4]. Зусиллями товариства лише в 1910 р. було безкоштовно роздано населенню Київської губернії 800 золотників грени, при 20 народних училищах було проведено показові, а при 10 - племінні вигодівлі гусені шовкопряда [6, с.76]. Для всіх охочих оволодіти основами раціонального розведення шовкопряда систематично проводилися читання, бесіди та інструктажі.

На початку ХХ ст. товариства та комітети шовківництва функціонували в ряді міст України, переважно на півдні, де природно-економічні умови були найбільш сприятливими для розвитку нової галузі. Та попри всі зусилля, шовківнича справа запроваджувалася вкрай повільно. Лише в деяких маєтках досягли певних успіхів у виробництві шовку-сирцю. Селяни ж, незважаючи на очевидну прибутковість даного промислу, відносилися до нього з недовірою.

У другій половині ХІХ ст. викладання шовківництва як обов'язкової дисципліни вводиться у ряді навчальних закладів. З цього приводу хочеться передусім відзначити Уманське середнє училище садівництва і землеробства, де викладання шовківництва набуло особливої популярності завдяки діяльності професора І.І.Корабльова - одного із фундаторів наукових основ у цій галузі. При училищі було відкрито шовководню, де у незначній кількості виготовляли грени та розповсюджували її серед населення. За документальними даними, училище експонувало значну кількість коконів та шовк-сирець на П'ятій всевітній сільськогосподарській виставці, що відбулася в 1875 р. у Відні [7, с.438]. У 1913 р. дирекцією було піднято клопотання щодо

перетворення шовководні на автономну станцію шовківництва. Схвальна відповідь департаменту землеробства була підкріплена субсидією в 1700 руб. на спорудження нової будівлі та облаштування станції, проте з початком громадянської війни всі кредити було заморожено [3, арк. 14].

Інвестиційна політика молодого радянського держави спрямовувалася на переважаючий розвиток галузі важкої промисловості та транспорту. Коштів, що вкладалися у сільське господарство, було недостатньо для його перетворення у високорозвинутий сектор. Як свідчать архівні дані, впродовж 1917-1925 рр. з державного бюджету на розвиток шовківництва не було виділено жодної копійки [3, с. 15]. Виробництво шовку вважали розкішшю, несумісною з більшовицькою ідеологією. Гіркі роздуми викликають факти щодо вирубування цілих плантацій шовковиці та сподівання у цей спосіб хоча б якоюсь мірою вирішити проблему браку деревини та палива в країні.

Лише з 1925 р. шовківництво опинилося в полі зору Наркомзему УРСР. Як і на попередньому етапі галузь відновлювали практично з нуля. Першим кроком на цьому шляху було відкриття в 1925 р. Уманської станції шовківництва, основне завдання якої полягало у проведенні комплексу науково-дослідних робіт, спрямованих на вивчення існуючих порід шовкопряда, пошуку найбільш оптимальних для розведення в Україні. Зокрема, в 1929 р. Л.І.Корабльовою та Н.А.Гордієнко проведено колекційні вигодівлі 24 порід шовкопряда: бухарської і багдадської білих, італійської Асколі та інш. З метою покращення господарських якостей порід запроваджували їхнє схрещування. Гібриди першого покоління вирізнялися вищою шовконосністю та якістю шовкової сировини [8, арк. 38-39].

Для подальшого розвитку шовківництва важливого значення набуло рішення Всеукраїнської наради з бджільництва, що відбулася в Києві 25-27 жовтня 1928 р., щодо об'єднання роботи в обох галузях як найбільш близьких за об'єктами та методами досліджень. У зв'язку з цим при Українській дослідній станції бджільництва було відкрито відділ шовківництва, що дало змогу розгорнути більш масштабні роботи з підйому галузі [9, арк. 45-46].

Розвитком шовківничої справи також опікувався Київський сільсько-господарський музей. Зусиллями відкритого у його складі спеціального відділу влаштували тугові розплідники, забезпечуючи населення саджанцями та насінням шовковиці; поширювали целюлярну грену; організували курси з підготовки інструкторів; проводили дослідження з вивчення кормового фонду; започаткували видання керівництва *“Практичне шовківництво”*. У 1927 р. шовківничі відділи-філіали музею також були відкриті в деяких губерніях України. Цього ж року відділом проведено 35 показових вигодівель шовкопряда при зоотехнічних дослідних станціях, учбових закладах, зокрема на кафедрі ентомології Київського сільськогосподарського інституту. Розроблено ряд заходів щодо переробки сировини та організації її збуту, зокрема обладнано 7 сушилок та морилень [10, арк. 24].

У 1929 р. у віданні Наркомзему СРСР було створено Всесоюзне акціонерне об'єднання *“Союз шовківник”*, на який покладалися завдання: розробка планів реконструкції галузі на основі проведення контрактиції коконів у господарствах, систематичне постачання останніх високоякісною греною та посадковим матеріалом, організація науково-дослідної роботи. Виконання вищезазначених завдань у масштабах республіки координувалося створеним

у 1930 р. Укршовкотрестом [11, арк.7-8]. Новий якісний етап у розвитку шовківництва розпочався з відкриттям у 1931 р. Українського науково-дослідного інституту шовківництва (м.Вінниця), на який поклали функцію головного науково-методичного та координуючого центру у даній галузі. У 1933 р. його було переведено на базу Мереф'янського шовкорядгоспу (під Харковом) і реорганізовано в Українську дослідну станцію шовківництва. Серед основних напрямів діяльності останньої - поліпшення існуючих та виведення нових високопродуктивних порід і гібридів шовковичного та дубового (з 1937 р.) шовкопряда, удосконалення кормової бази, розробка питань механізації виробничих процесів, поліпшення технологічних якостей шовкової сировини, запровадження заходів профілактики та боротьби із захворюваністю та шкідниками.

Важливого значення надавали акліматизації інтродукованих із різних регіонів світу порід шовковичного шовкопряда. При дослідній станції було створено живий колекціонер, де утримували десятки старих і нових порід шовкопряда вітчизняної та зарубіжної селекції. На основі кращих із них було розпочато селекційну роботу з виведення білококонних порід та гібридів. Утім, розпочаті роботи не були завершені через початок фашистської окупації України. Дослідну станцію було евакуйовано вглиб країни - у м.П'ятигорськ. За роки війни шовківництву України було нанесено великих збитків - знищено біля 8 тисяч га шовковиці [1, с.380].

Уже в 1944 р. роботу з виведення порід тутового та дубового шовкопряда, забезпечення повноцінної кормової бази вдалося відновити. Цього ж року ученими дослідної станції вперше в Україні апробовано білококонну, на той час високопродуктивну породу УС-1 (автор К.І.Казарова). Завдяки своїм високим продуктивним якостям її було районовано не лише в Україні, а й Росії та Молдавії.

У наступне десятиріччя українськими вченими запропоновано низку високопродуктивних білококонних порід - УС-2, УС-3 (автор К.І.Казарова), УС-4, УС-5, УС-6 (автор К.Ф.Бондаренко), які вирізнялися добрими біологічними показниками та технологічними якостями. Водночас дослідною станцією запропоновано виробництву: прийом подовження зимівлі греди (І.А.Щербаков), метод підготовки греди для проведення багаторазових вигодівель тутового шовкопряда в умовах України (І.А.Щербаков), основи прискореної вигодівлі тутового шовкопряда за застосування термічного режиму (І.П.Марченко, О.С.Корабльова), спосіб весняної інкубації греди (О.С.Корабльова), систему експлуатації кущових плантацій (Т.В.Іванченко, Д.Н.Усенко, І.П.Марченко, М.Е.Мірошниченко), моделі для визначення вигодівельних якостей листя шовковиці залежно від умов вирощування і сортового складу (І.Т.Депешко), а також методи оцінки коконів з урахуванням їхньої шовконосності та визначення внутрішньо-коконної невирівняності шовковини (М.І.Жвирбліс) тощо [12, с.4].

Починаючи з 60-х років, селекцію шовкопряда в Україні спрямовували на виведення порід з підвищеним вмістом фіброїну в коконних оболонках та вирівняністю коконної нитки. У 1973 р. на основі методу синтетичної селекції було виведено Українську фіброїнову породу (автор Л.М.Акименко).

У 70-х роках на дослідній станції розпочали селекційну роботу з виведення порід, спеціалізованих за якістю коконної нитки. За основу було взято метод гібридизації з наступним індивідуальним доббором, вивченням

генетичних параметрів порід та гібридів, закладенням спеціалізованих ліній. У результаті були створені породи: Українська 1, Українська 2, Українська 7, Українська 8, Українська 9 та Українська 10 (автори Л.М.Акименко та М.І.Стоцький) та низка гібридних комбінацій.

Водночас проводилася робота з виведення порід шовковичного шовкопряда для весняних та пізньовесняних вигодівель. За її основу було взято можливість використання на перших етапах селекції загального добору в сполученні з індивідуальним аналізом племінних особин за шовконосністю та технологічними якостями коконів. У цей спосіб створено породи з високими життєздатністю гусені та шовконосністю коконів - Українську 11 (для весняної вигодівлі) та Українську 13 (для пізньовесняних вигодівель), автори яких - Л.М.Акименко та М.Ю.Браславський.

Наступним етапом було виведення порід з гарантовано високою продуктивністю в умовах різних сезонів вигодівель. Це передбачало вивчення закономірностей зміни генетичної структури вихідних популяцій шовковичного шовкопряда в умовах багаторазових вигодівель. У зв'язку з цим була визначена динаміка кількісних ознак та тенденція генетичних змін при доборі на різному екологічному фоні та здійснена спроба розробити гіпотетичну модель породи. За використання цього підходу колективом авторів були виведені породи Українська 14, Українська 15, які відповідали бажаним параметрам [1, с.395].

У 1990 р. на базі Української науково-дослідної станції шовківництва засновано Інститут шовківництва, що сприяло зростанню наукового рівня дослідницьких програм. Отримали розвиток такі напрями: 1) вдосконалення методів селекційно-племінної роботи; 2) створення нових високошовконосних порід і гібридів тутового шовкопряда; 3) впровадження інтенсивних технологій виробництва кормів для тутового шовкопряда, переробки і підвищення якості шовкосировини і засобів її оцінки; 4) оптимізація прийомів греновиробництва, підвищення якості грени; 5) розробка способів підвищення неспецифічної стійкості шовкопряда на основі генетичних досліджень; 6) використання партеногенезу та поліплоїдії в селекційно-генетичних дослідженнях та біотехнології тощо.

За роки існування інституту його вченими створено більше 30 високопродуктивних порід та низку гібридів шовкопряда, які за своїми характеристиками не поступаються, а за деякими - навіть перевершують кращі зразки зарубіжної селекції і є надійною базою для успішного розвитку вітчизняної галузі шовківництва.

Важливою умовою подальшого розвитку кожної галузі науки є створення наукових шкіл та центрів, які забезпечують творчий повсякденний діалог між різними поколіннями вчених, де в особливій атмосфері дискусійності викристалізуються основні наукові підходи та концепції. При Інституті шовківництва засновано низку наукових шкіл та центрів. Особливі здобутки у галузі селекції шовковичного шовкопряда досягнуто науковою школою, заснованою доктором сільськогосподарських наук, дійсним професором Шенсинського інституту шовківництва Китаю М.Ю.Браславським. Здобула авторитет за межами України наукова школа технічних ентомологів, організована професором, доктором біологічних наук, академіком Міжнародної академії наук екології та безпеки життєдіяльності О.З.Золотіним.

Таким чином, шовківництво є традиційною для України галуззю господарства, яка має свою давню історію та традиції. На всьому шляху її розвитку вирішальними чинниками були соціально-економічні, політичні, науково-організаційні та теоретико-методологічні. Становлення науково-організаційного забезпечення галузі започатковано в кінці 20-х років ХХ ст. Функцію основного науково-методичного та координаційного центру у даній галузі поклали на Українську дослідну станцію шовківництва та створений на її базі Інститут шовківництва. Творчими колективами даних інституцій розгорнуто широкомасштабні дослідження з розведення та селекції шовковичного шовкопряда, виведено низку високопродуктивних порід та гібридів, які за своїми біологічними якостями знаходяться на рівні світових стандартів.

1. Селекція шовковиці та шовковичного шовкопряда / В. О. Головка, М. Ю. Браславський, Б. Ф. Пилипенко та інші. // Генетика і селекція в Україні на межі тисячоліть: У 4-х т. // Гол. ред. В. В. Моргул. - Т.4 - К.: Логос, 2001. - С.380-399.
2. Съезд шелководов / Под. ред. Т. И. Осадчаго. - Вып.3. - К., 1898. - 32 с.
3. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі - ЦДАВО України). - Ф.337. - Оп.1. - Спр.5738. - 48 арк.
4. Отчет комитета шелководства за 1873 г. - М., 1874. - 130 с.
5. Устав Киевского общества шелководства. - К., 1896. - 15 с.
6. Справочные сведения о деятельности земств по сельскому хозяйству (по данным 1910 г) / Сост. В. В. Морачевским. - Вып.12. - Ч. 2. - СПб., 1912. - 102 с.
7. Еромолов, А. Сельскохозяйственное дело Европы и Америки на Венской всемирной выставке 1873 г. и в эпоху ее / А. Еромолов - СПб., 1875. - 667 с.
8. ЦДАВО України. - Ф.27. - Оп.9. - Спр.598. - 66 арк.
9. ЦДАВО України. - Ф.559. - Оп.1. - Спр.148. - 60 арк.
10. ЦДАВО України. - Ф.27. - Оп.11. - Спр.203. - 60 арк.
11. ЦДАВО України. - Ф.Р 337. - Оп.1. - Т.4. - Спр.8936. - 8 арк.
12. Козіков Е. Я. Короткі підсумки науково-дослідної роботи в галузі шовківництва / Е. Я. Козіков, Л. К. Гончаренко // Шовківництво: Респ. тем. наук. зб. - Вип.4. - К.: Урожай, 1968. - С.3-6.

Бородай И.С.

Из истории становления и развития шелкопрядства в Украине

В работе отражено картину становления и развития отечественного шелкопрядства в контексте социально-экономических, политических и научно-организационных факторов. Приводится комплексная оценка вклада отдельных ученых и институций в выведении украинских пород шелкопряда.

Boroday I.S.

From history of becoming and development of sericulture in Ukraine

The basic stages of becoming and development of national sericulture are reflected in the context of theoretical, methodological and scientifically organizational factors. The complex estimation of payment of scientific schools and separate scientists is resulted on each of the examined stages. The basic Ukrainian breeds mulberry a silkworm and directions from their subsequent selection are described.

Отримано 26.02.2009